

Մեր պատմութիւնը մեզ վարժեցրել է մնացորդացով գոհանալուն: Գողթան ասքերից մնացած երկտող պատառիկի մէջ տեսնում ենք Հայոց Արտաշէս թագաւորի ու Ալանաց Սաթենիկ արքայադստեր հարսանեաց շքեղաշուք հանդէսը, որի ժամանակ սոկի ու մարգարիտ էր տեղում: Աւելին պէտք չէ, կարծես, ու մենք մխիթարուած ենք: Ահա, Ս. Գէորգ եկեղեցու սրբատաշ որմնամոյթերին գտնելով խունացած, գունաթափ որմնանկարները, ցնծութիւն ենք ապրում: Թո՛ղ որ վանքի փառաւոր գըմբէթների տեղում երկնքի լաջուարթ շրջանակն է: Կարեւորը նրանց եղելութեան փաստն է: Կարեւորը այս սրբատաշ, յաղթակամար սիւներն են, որ ժամանակին կանգնած են եղել անթերի կեցուածքով, իրենցից վեր պահելով ութանիստ թմբուկը՝ ամպերի մէջ մխրճուող գմբէթով: Որմնանկարներում տակաւին յստակ ու պարզորոշ են Գաբրիէլ հրեշտակը, սուրբ կոյս Գայեանէն, Հայոց Արգար թագաւորը, Հռոմի թէողոս կայսր... .

Թո՛ղ որ չենք գտնում Վարագավանքի մեծահամբաւ ժառանգաւորաց դպրոցը: Բայց այն եղել է: Թո՛ղ որ լոել է վանքի տպարանի եռուցեռը, եւ Վարագի երկնահուպ արծուաբնից այլեւս չի յայտնուում «Արծուի Վասպուրական»ին, բայց անմահ է նրանց մեծ արարողի՝ Մկրտիչ Խրիմեանի ոգին: Ուրեմն նրանք կա՞ն: Մենք ուխտի ենք եկել նրա՞նց:

Վարագավանքի համալիրը կազմող եկեղեցիները եղել են իրար կից, բացուել իրար մէջ: Ս. Գէորգի գաւթից նախազարդ, կամարակապ մուտքը տարել է Ս. Նշան: Գնում եմ այդ մուտքով մի քանի քայլ ու յայտնելում... դրսում:

Վարագավանքը Անիից փոքր է ընդամէնը երկու դարով: Որքան էլ իրարից որոշակիօրէն տարբեր, բայց եւ նոյնքան էլ որոշակիօրէն իրար յիշեցնող ճարտարապետական ձեռագրեր կան երկուստեք: Միեւնոյն արեան, միեւնոյն հանճարի շողարձակումներն են հաստաբեստ պատերը, լոյսի հետ խաղի բռնուած խոյակները, զարդերն ու քանդակները: Մշտապէս բացարձակ ինքնատիպ, ինքնօրինակ, ինքնահաստատ, մշտապէս աւանդապահ, մշտապէս նոր եւ մշտապէս դասական:

Աւերակ հասկացութիւնը պայմանական է: Զարդուած աղամանդի բեկորներն էլ աղամանդ են:

Ս. Գէորգի սիւներից մէկին զարմանահրաշ նախշերով մի մեծ շրջան կայ: Կենտրոնում, փոքրիկ շրջանի մէջ, յաւերժութեան նշանն է՝ մշտահոլով անիւի կամ թերեւս, արեգակի տեսքով: Նախասրահի մուտքի դրսի աջ պատին քանդակուած է խաչերի մի ամբողջ շարք: Քսանմէկ խաչ, ամէն մէկն՝ ուղղանկիւն շրջանակի մէջ: Ուղղանկեան յատակը երկգիծ է. քսանմէկ ուղ-

զանկիւն նստած են նոյն երկգիծ տողանի վրայ: Իւրաքանչիւր ուղղանկեան աջ եւ ձախ կողմերը իրենցից ներկայացնում են համեմատաբար հաստ, պարոյրակապ սիւներ: Խաչի վերեւում սիւներն իրար են միանում գմբեթաձեւ, ճկուող երկգիծ աղեղ-կամարով: Կողք-կողքի շարուած այս քանամէկ խաչերից ոչ մէկը միւսին չի կրկնում: Տարբեր է իւրաքանչիւր խաչի թէ՛ ձեւը, թէ՛ նախշազարդումը: Խաչերի մի ամբողջ պատկերասրահ, քա-րակերտ ոսկերչութիւն...

Բակում աղբիւր կայ: Վանի միջնաբերդի ջուրը խմելիս մտովին համեմատում էի Գեղարդավանքի ջրի հետ: Վարագա-վանքի ջուրը մրցակից չունի:

Լուսացաւ Վանի երկրորդ առաւօտը:

Բոլորս լի ենք նորից Վարագ բարձրանալու անհամբերու-թեամբ: Այս անգամ գնալու ենք Թոփրախ Կալէ՝ տեսնելու Շա-միրամի կատարած հրաշապատում շինութիւնները, նշանաւոր Զըմզըմ Մաղարան, Մհերի Դուռը...

Անցորդները մեր վարորդին պատրաստակամ բացատրեցին ճանապարհը: Մի տարիքաւոր անցորդ հարցրեց, թէ ի՞նչ նպա-տակով ենք գնում այնտեղ: Իմանալով, որ զրօնաշրջիկներ ենք, ասաց:

— Զրօնաշրջիկներին թոփրախ Կալէ մտնել չի կարելի:

Չուզեցինք հաւատալ: Դիմեցինք առաջին խակ հանդիպած ոստիկանին: Նա քաղաքավարի բացատրեց.

— Ճանապարհն ահա այսպէս-այսպէս է, բայց ինչո՞ւ գը-նաք, աւելորդ ժամանակ ու բենզին վատնէք: Թոփրախ Կալէն արգելեալ գօտի է:

Խեղճ Մհեր, քեզ ու քո ձիուն Ագուաւաքարը քի՛չ էր, այս «գօտի»ն էլ վրան աւելացաւ...

... Քայլում, ո՛չ, ներողութիւն, ճեմում ենք Վանի փո-ղոցներում:

Ամբողջ կեանքում մեզանից ամէն մէկը սնուել է Վանի ի՛ր պատկերացումով: Մայրական կաթի հետ Վանը մտել է մեր էու-թեան մէջ, սնուցել մեր բոլոր բիջները, դարձել մեր մեծագոյն կարօտն ու հպարտութիւնը, երազանքների երազանքը, իղձերի իղձը: Եւ հիմա լուռ, անխօն նայում ենք իրար, ու բոլորիս ուղեղը մրճահարում է միեւնոյն հարցը՝ նմա՞ն է մեր տեսածը մեր երեւակայածին:

Ե՛ւ այս, ե՛ւ ոչ...

Եկած լինէինք երկու տասնամեակ առաջ, մեր յիշատակ-ներից անհամեմատ աւելի շատ բան կը գտնէինք: Վերջին տա-րիներին Վանն սկսել է ու շարունակում է վերակառուցուել:

Նորեկի համար, այն էլ՝ մէկ-երկու օրում, շատ դժուար է գըտնել այս կամ այն հին թաղը, ո'ւր մնաց՝ փողոցն ու տունը, եթէ նոյնիսկ զրանք, աւելի ճիշդ՝ դրանց հետքերը, մնացել են:

Հանգիստ, անշտապ, տեղացու քայլուածքով չափչփում ենք մեծ ու փոքր խանութներով, բանկերով, ռեստորաններով, ամէն տիպի շինութիւններով յագեցած մայթերը։ Նոր Վանը կառուցւում է՝ հին Վանի քաղաքաշինական աւանդները գոնէ որոշ դէպքերում պահելով։ Փողոցների ու պողոտաների մայթեզրերով ձգւում են բետոնապատ առուակներ, որպիսիք առաջ հոսում էին Երեւանի փողոցներում նոյնպէս։ Վանի մայթեզրեայ առուակները վերեւից բետոնէ նեղիկ շերտերով պատած են եւ աչք են շոյում, միաժամանակ օդն էլ մաքրելով։ Հնարաւոր չափով խնայւում են այգիներն ու կանաչ տարածութիւնները։ Իմ տպաւորութեամբ, տիրապետողը հին քաղաքի ընդհանուր շունչն է, որի պարտադրող ոճի մէջ առանձնապէս ընդգծուած չեն արեւելքն ու եւրոպականը։ Քաղաքում հարազատ անկիւններ մնացել են։ Միրտ խոցողը մեր եկեղեցիների անաստուած բացակայութիւնն է։

Այս, փողոցները չափչփում ենք տեղացիների անփութութեամբ, այն երջանիկ գիտակցութեամբ, որ երբ յոգնենք, կը գնանք տուն, երբ արթնանանք, դարձեալ այս քաղաքում կը լինենք։ Խօսում ենք բարձրածայն։ Տեղ-տեղ կանգնում, տպաւորութիւններ ենք փոխանակում։ Կատակներ ենք անում ու ծիծաղում։

— Դուք հասկանո՞ւմ էք, Վանի փողոցներում հնչում է վանեցու ծիծաղը։

Սա ասում է քչախօս, միշտ ինչ-որ մտքի վրայ սեւեռուած Աճեմեան Գրիգորը՝ որդին Գուրգէն Մահարու։

— Մենք Վանը վայելում ենք նաեւ նրանց փոխարէն, ովքեր...— Այստեղ ձայնը դողում է, եւ Սարմէնի դուստր, հոգու խորքում միշտ յուղումնակոծ էլմիրա Սարգսեանը շարունակել չի կարողանում։

— Դուք ձեր տունը գտա՞ք, — Գրիգորին հարցնում է լրագրող Նորա Մելիքեանը։

— Դժբախտաբար, մեր տունը գտնել ես չկարողացայ։ Կայ նկարագրութիւնը, կայ Վարդան Աճեմեանի նկարած պատկերը տափակ տանիքով երկու տնակներ՝ մէկը երկու, միւսը մէկ-յարկանի, իրար միացած փայտեայ սանդուղքով։ Այդպիսի տներ ես մի քանի տեղ տեսայ, բայց զրանք այն փողոցում չէին...»

«Գրիգորի շրթունքներն իրար են սեղմւում, աչքերը՝ լըց-ւում...»

Գրիգորն իմ ղպրոցական ընկերն է, իմ համագասարանցին:
Ես նրա աշքերում արցունք չեմ տեսել նոյնիսկ այն ահեղ տա-
րիներին, երբ նա էլ «աքսորուած» ի տղայ էր: Այս ի՞նչ պատա-
հեց մեզ, սիրելի՝ Գրիգոր, մեր նեարդերը չեն դիմանում:

— Մէկ չեմ ուզում մտածել գնալու մասին, մէկ էլ ուզում եմ շուտ գնալ, պատմել . . . — Հիմի էլ Զեմմա Մանասեանն է թաշկինակը տանում աչքերին:

ինչ-որ խայտաբղետ ցուցանակի առջեւ բանավէճ է սկսւում այն հարցի շուրջ, թէ Վանն ինչպիսի[՞] քաղաք է վերջապէս՝ կիսեւրոպակա^{՞ն}, կիսա...

Ես կտրուկ յայտաբարում եմ.

— ինձ համար վանր վան է՝ առանց որեւէ ածականի:

— Կուզէ՞ք իմանալ, թէ Վանն ինչ ածականով է բնորոշել Վահան Թէքէեանը:

Եւ մաթեմատիկոս Վանիկ Աճեմեանը մեր համայնական
յուզմունքին մի նոր յուզմունք է գումարում՝ պատմելով.

— Կահիրէում թէքէեանը մեր ընտանիքի մշտական հիւրնէր: Այդ օրը՝ 1943-ի Ապրիլի 24-ին, իմ յիշատակարանում նա զրեց (ես յիշում եմ բառացի, Երեւանում կարող եմ ցոյց տալ): «Քեզի կը մաղթեմ, որ ոչ միայն տեսնես քու անունդ քեզի տը-տղ Հայաստանի մեծ քաղաքը, այլեւ հոն ապրիս ու գործես, անոր վերադարձնելով ինչ որ ան տուած է քեզի՝ մտքի, սրտի եւ մարմինի ուժ»:

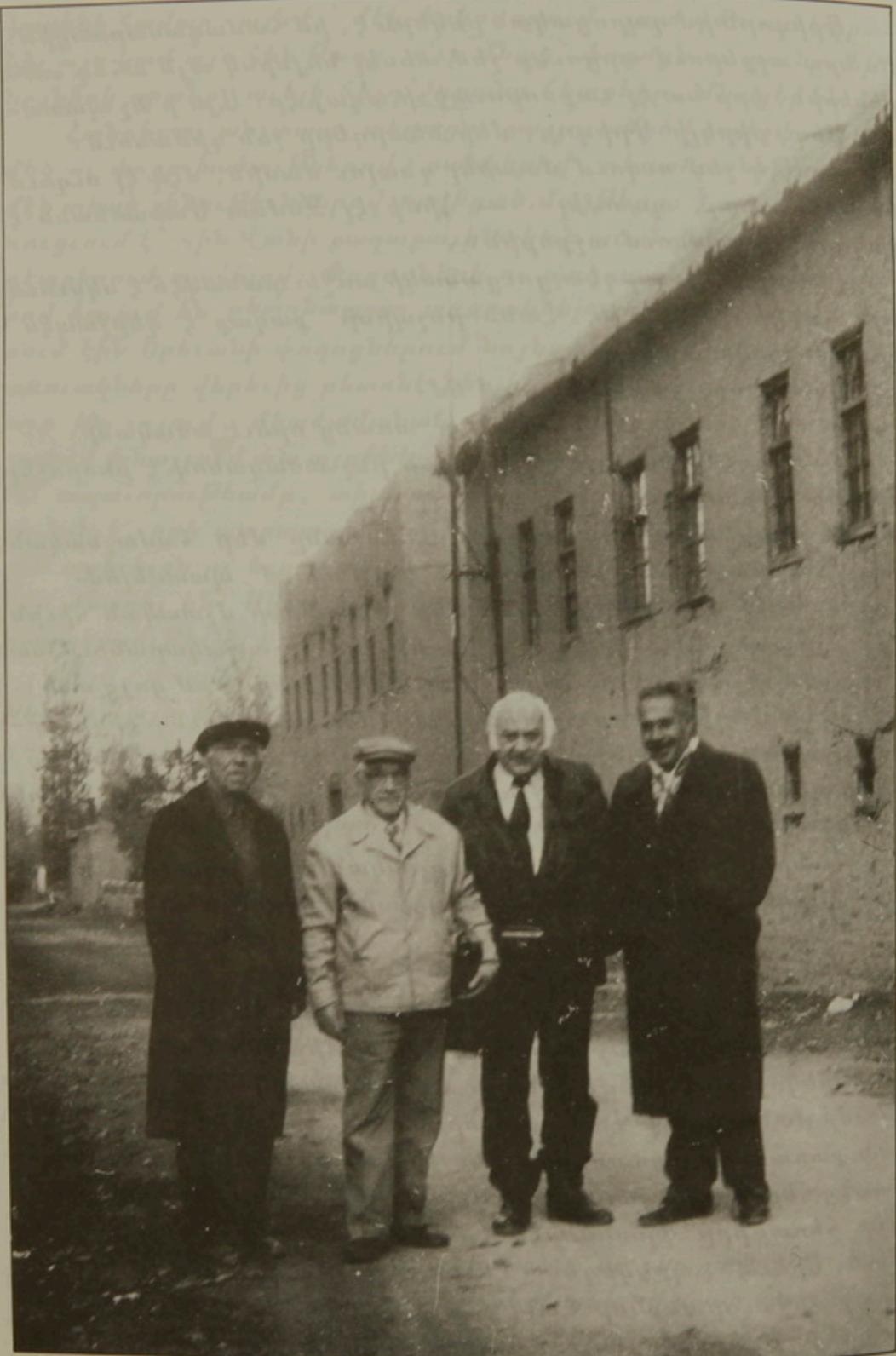
Վանիկն ինձ թւում է սուրբգրական մի անձնաւորութիւն,
որն Աւետեաց Երկիր է հասել մարգարէի օրհնութեամբ:

Հայաստանի մեծ քաղաք:

Բանավէճն աւարտուած է:

Քիչ յետոյ, յատուկ բարձրախօսներից ձայնասփռութով,
արեւոտ քաղաքի վրայ սկսում է ծորալ միջօրէի նամազը...

Երեկոյեան Աճեմեաններն ու ևս պատմական առաքելութեամբ մտնում ենք Վասի կենտրոնական հեռագրատուն։ Աւելի քան քառասուն սպասողներ մեզ թոյլատրում են սպասարկուել առանց հերթի, ցուցաբերելով գնահատելի համբերատարութիւն։ Մեր հեռագիրը Փրանսերէն էր, «Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երեւան, պրեզիդենտ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանին. Սրտագին շնորհաւորանքներ Վանից։ Տուրիստների խումբ «Վասպուրական»։ Երկու օր յետոյ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը ստանձնելու էր Հանրապետութեան առաջին նախագահի պաշտօնը։ Մենք հպարտ էինք, որ այդ պատմական պահին նրա սեղանին պիտի լինէր հեռագիր նաեւ Վանից։ Եօթանասունվեց տարիների ընթացքում Վանից Երեւան արրուած առաջին հեռագիրը...»

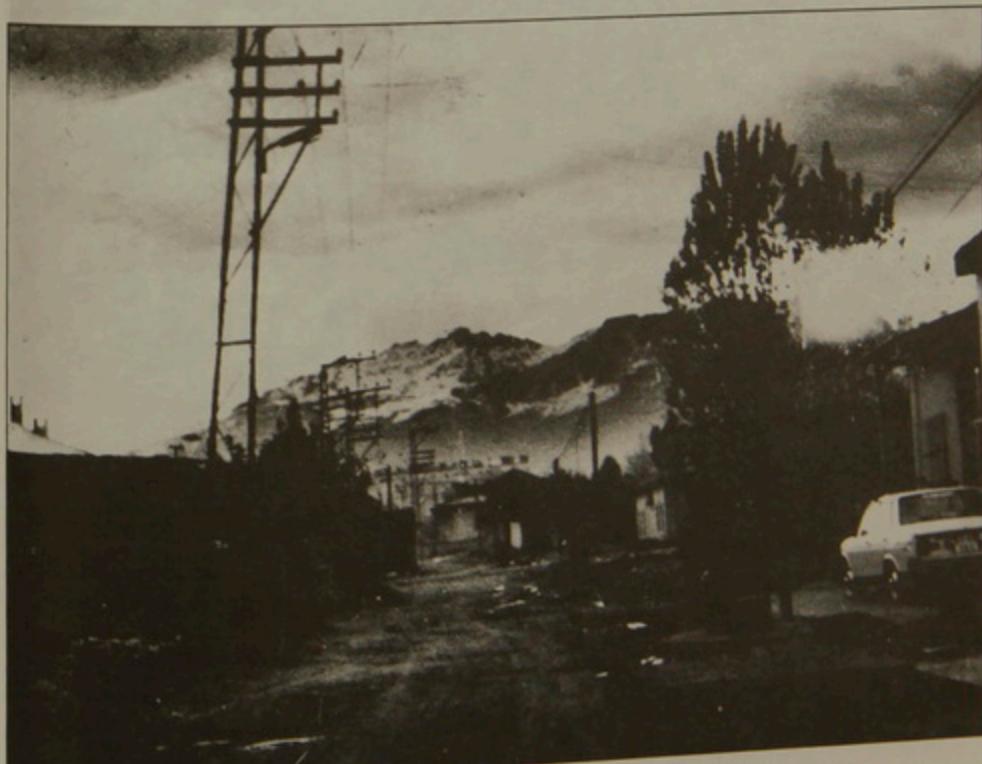

Վան, Չաղլի փողան:
Զախից աջ՝ Ժորես Մկրտչեան, Վարազդատ Յարութիմեան,
Լեւն Միրիջանեան և Քենան:

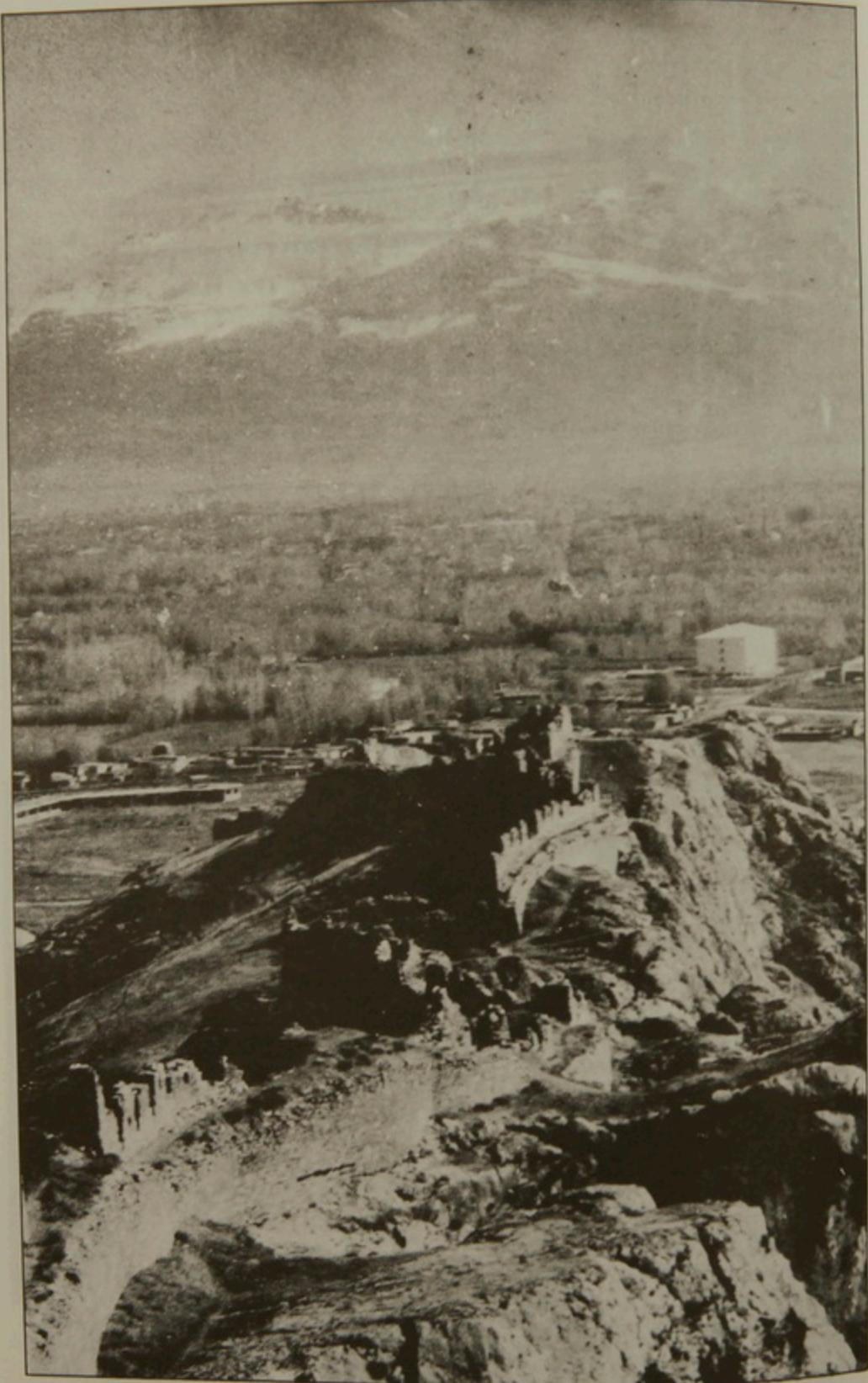
Վանի Քաղաքապետարանի շենքը:

Լուսանկար Վարազդատ Յարութիւնանի:

Վան: Այգեստանի փողոցներից մէկը:

Լուսանկար Վարազդատ Յարութիւնանի:

Վանի Միջնաբերդի կատարին:

Լուսապատճեառ Վարսագույն Յունիցիւնացի:

Վան, Կեղրոնական շուկան:
Լուսանկար Վահագան Յարութիւնեանի:

Digitised by A.R.A.R. @

Հիւրանոցում ինձ անակնկալ էր սպասում: Ժորես Մկրտչեանը, Արծրուն Շահինեանն ու Վարդան Հիւսեանը, սրահում նստած զրուցում են տեղացի երկու անձնաւորութիւնների հետ, որոնք, բանից պարզում է, խոստանում են մեզ առաջնորդել քաղաքի հին թաղերը: Ես ասում եմ, որ հօրս գերդաստանն ապրել է կլոր Դարում ու Նախրի Փողանում, մօրս գերդաստանը՝ Նորաշէնայ թաղում, կարո՞ղ են ինձ այդ տեղերը ցոյց տալ:

— Կը տանենք ցոյց կը տանք:

Կուահելով տարակուսանքս, Շահինեանը յայտնում է.

— Ձեր աջ կողմում նստածի տատը հայուհի է եղել:

— Ազգանունն էլ՝ իմ ազգանունից, — աւելացնում է ժորեսը:

Հոգով տակնուվրայ եղած, ինձ գցում եմ երրորդ յարկ ու թակում Յարութիւնեանի սենեակի դուռը.

— Երկու տեղացիներ են յայտնուել, մէկի տատը հայուհի է եղել, բոլոր հին թաղերի տեղը գիտեն...

Պրոֆեսորն արագ զինւում է իր գծած քարտէզներով, ինձ հետ իջնում սրահ՝ «քննութիւն» ընդունելու:

— Որտե՞ղ է Արարքի մէյդանը, ցոյց տուէք այս քարտէզի վրայ, — եւ պրոֆեսորը սեղանին է փոռւմ իր ինքնագիր քարտէզը:

— Արարո՞ւց մէյդան, — ուղղում է Մկրտչեան տատի թոռ պարոն Եաշարը՝ քարտէզի վրայ իսկոյն գտնելով: Ցետոյ բացատրում է.

— Տասու բոլոր անունները մեզ սովորեցնում էր:

Եաշարն էլ, նրա գործընկեր, պարոն Քենանն էլ գերազանց գիտեն անուններն ու տեղերը հին թաղերի ու վայրերի, որոնց մի մասը դեռ մնում է: Շատ բան գիտեն:

Ուշ գիշեր է արդէն: Մեր հիւրերը վեր են կենում՝ ասելով.

— Դուք գնացէք քնէք, մենք առաւօտեան ժամը 6-ին կը գանք ձեր յետեւից:

Աղօթարանը նոր էր դռները բացում, երբ Վարազդատ Յարութիւնեանը, ժորես Մկրտչեանը, Գրիգոր Աճեմեանը եւ ես Քենանի մեքենայով մտնում ենք Արարք, որտեղ Եաշարն արդէն մեզ է սպասում: Մեր ոգեւորութեանը սահման չկայ: Միայն Յարութիւնեանն սկսում է երկմտել.

— Ես տեսել եմ Արարքի հրապարակի լուսանկարը: Հսկայ հրապարակ է եղել: Սա, որ դուք Արարուց մէյդան էք համարում, շատ փոքր է...

— Սա է Արարուց մէյդանը, — արդէն վիրաւորուած տեսք է ընդունում Եաշարը, — ահա այն էլ իմ տունն է, համեցէք գնանք մեր տուն: digitised by A.R.A.R. @

— Շնորհակալութիւն, պարոն Եաչար, — թարգմանում է պարոն Ժորեսը, — մեր վայրկեաններն էլ են հաշւուած:

— Մարդը պատրաստութիւն է տեսել, — ասում է Քենանը:

— Խնդրում ենք ներողամիտ լինել, խմբին սպասել տալ չենք կարող: Համարէք, թէ ձեր տանը եղանք: Եատ շնորհակալ ենք հրաւէրի համար . . .

— էս, դուք գիտեք... Գնանք, եկեղեցու տեղը ցոյց տամ:

Արարքի եկեղեցու ՏԵՂԼ... Արդէն ինչ-որ մէկի պարտէզին
կցուած մի կանաչ տափարակ...

— Այս քարը եկեղեցուց է մնացել, — Եաշարը ցոյց է տալիս
մի մեծ ուղղանկիւն սպիտակ մարմար, հաւանաբար՝ երբեմնի
շիրմաքար, տաշած-տաշտչած, վրայի գրերը հանած...

Քիչ յետոյ մենք Զաղլի փողանում ենք: Այն տպաւորութիւնն ունեմ, թէ էջմիածնի գիւղերից մէկում եմ: Միայն թէ, բարդիներով երիզուած փողոցի ծայրին, Արագածի փոխարէն, մեզէ նայում Վարագայ Երան ձիւնեղէն զանգուածը:

Վարազդատ Յարութիւնեանն անմիջապէս ճանաչում է ի-
րենց փողոցը:

— ԱՌԵ, սա իրոք զաղլի փողանն է...

Մի քանի հին տներ պահպանուել են. շինարարութեան ալի-
քը դեռ նրանց չի հասել: Բայց Յարութիւնեանենց տունն այն-
պէս էլ չի գտնուում:

— Մեր տունն աւելի մեծ էր, — ամենահաւանական թուացող տան առաջ բարձրածայն մտորում է պրոֆեսորը, — ճիշդայսպիսի մի դարպաս ունէր՝ ներս գնացող։ Բայց մեր տունը կողմի վրայ երկյարկանի էր, այս կողմի վրայ մէկյարկանի . . .

Զիսկչիսկում են պլովեսորի կրծքին թառած երեք լուս-
նկարչական ապարատները: Իբրև թէ շարունակ նրանցով զբա-
ղուելով, նա աշխատում է մեզանից թաքցնել իր խոնաւացող
աչքերը...

Արարքի հրապարակը կտրելով՝ իջնում ենք ցած, դէպի
կլոր Դար: Կլոր Դարում ապրել են հօրս՝ Վարդան Միրիջան-
եանի քեռիները: Նրանց տան մասին հօրս կենսագրութեան մէջ
եղած նկարագրութիւնը բաւականին որոշակի է. «Իմ քեռանց
տունը գտնուում էր Կլոր Դարում, գետի միւս ափին. Արարուց
եկեղեցից դէպի ձախ, Կանդոյենց արտից այն կողմ, Դիլանչի-
քահրէզի մօտ, ձանիկեան Տէր Մեսրոպ քահանայենց տան դի-
մաց: Քեռանցս տունն ունէր գեղեցիկ այգի եւ բակ»: Այս տո-
ղերը հետո էին եւ ես ակնդէտ հետեւում էի Եաշարի ընթացքին՝
նկարահանելով փոքր-ինչ հեռուից:

Բնականաբար Արարուց եկեղեցին նայել է դէպի հրապարակ: Հետեւապէս, հիմա մենք գտնւում ենք նրանից ձախ: Ուրեմն, ուր որ է, Եաշարը պիտի ցոյց տայ Դիլանչի Քահրէզը (աղբիւրը): Այս', ահա Եաշարն ու Ժորես Մկրտչեանը կանգ են առնում մի առուի մօտ: Եաշարը ցոյց է տալիս առուի կամ գետակի (իր ժամանակին գուցէ գետի) եզրին հազիւ երեւացող մի հողաշրջան:

— Ահա! ձեր ասած քահրէզի տեղը:

— Իսկ ո՞ւր է Կլոր Դարը, — պրոֆեսորից ընդօրինակած տոնով հարցնում եմ ես:

— Մենք Կլոր Դարում ենք, — պատասխանում է Եաշարը եւ բացատրում, — այս փոքրիկ, Կլոր բլուրից է առաջացել Կլոր Դար անունը:

Քահրէզի մօտի տունը միյարկանի է, գետնից կէս մետր բարձրութեան հիմքով: Մուտքը ներս ընկած է, գտնւում է տան երկու թեւերի կենտրոնում: Երկու թեւերն էլ ունեն գետակին նայող մէկական քառակուսի լուսամուտ՝ մետաղեայ սեւաներկ վանդակաճաղով: Տունն ակնյայտօրէն վերածեւուած է եւ թարմ, նորասուազ տեսք ունի: Այլեւս չես իմանայ, թէ ինչպիսին է եղել նրա բուն տեսքը: Բայց, տուեալ դէպում, կարեւորն այն է, որ բակից մի հատուած եւ «գեղեցիկ այգի»ն պահպանուած են:

Բոլոր հիմքերն ունեմ հաւաստիանալու, որ սա է իմ հօր քեռանց տունը: Հիմքերից մէկն էլ այն է, որ տան դէմ-դիմաց, գետակի միւս կողմում, երկու փողոցների հատման կէտում, միյարկանի մի տուն կայ, որն, անկասկած, Ճանիկեան Տէր Մեսրոպ քահանայի տունն է: Այս տունն էլ է վերածեւուած: Բայց պատմութիւնն անվերածեւելի է...

— Ո՞ւր է Նախրի Փողանը:

— Մեր դիմաց...

Բլրակի եզրով բարձրանում, մտնում ենք Նախրի Փողան: Այս անունը փողոցը ստացել է այն պատճառով, որ այստեղով էին անցնում կովերը՝ արօտատեղեր դուրս գալու համար:

— Սա հայի տուն է եղել, — փողոցի սկզբում Եաշարը ցոյց է տալիս միյարկանի մի տուն՝ մետաղեայ նեղ դարպասով:

«Սա հայի տուն է եղել» արտայայտութիւնը պէտք է հականանք «Սա հայի պահպանուած տուն է» իմաստով:

— Էլ հայի տուն չկա՞յ Նախրի Փողանում:

Եաշարը բացասաբար տարուբերում է գլուխը:

Իմ հօրենական տունը քեռանց տնից բաւականին հեռու է եղել: Բայց ես նրա որոշակի նկարագրութիւնը մօտս չունեմ...

Նորաշէնայ թաղ գնալու համար արդէն բոլորովին ժամանակ չկայ... Դա էլ՝ միւս անգամ: Ինձ մնում է ի խորոց սրտի գոհանալ ի Տեառնէ, որ գոնէ իմ հօրենական փողոցը տեսայ, իմ հետքերը թողեցի հօրս ոտնահետքերի կողքին:

Հօրս քեռանց տունն էլ ինձ համար հօրենական է, որովհետեւ Մարիամ տատս եւ Պետրոս պապս տարիներով այստեղ են ապրել: Օ՛, այստեղ ինչե՛ր են եղել, երբ դարավերջի յունիսեան մի օր սկսուել են ընդհարումները, եւ թուրք խուժանը յարձակուել է նաեւ մերոնց եւ ծանիկեանենց տան վրայ: Սպանել են Տէր Մեսրոպի ամուրի եղբօրը: Մեր բակի դռան կողպեքի մէջ հրացանից կրակել ու բացել են դուռը: Առաջին զոհը եղել է հօրս Սիմոն քեռին: Այդ պահին Պետրոս պապս մառանում ծնկաչոք, Աւետարանի առջեւ աղօթելիս է եղել: Հօրս Գրիգոր քեռին իրեն գցել է մառան. «Պետրո՛ս, արի մտնենք մութմարագը, պահուենք»: Պետրոս պապս Պետրոս Առաքեալից պակաս հաւատացեալ չի եղել եւ ասել է: «Ես իմ աղօթքս կիսատ չեմ թողնի»: Թուրքերը մտել են մառան, սպանել պապիս, դուրս եկել ու սկսել թալանը: Մութմարագը չեն մտել...

Ինսսունհինգ տարի յետոյ այդ նոյն տան առջեւ աղօթում է նահատակ պապի թոռը՝ բացօթեա՛յ, թուրք անցորդների զարմացած աչքերի առաջ երեսը խաչակնքելով: Իմ աղօթքը բարի ժամանակի աղօթք է, եւ ես, բոլոր նահատակների հոգիներին հանգստութիւն, աշխարհին խաղաղութիւն, եկեղեցեաց հաստատութիւն հայցելուց, մեր երկրին, մեր հող ու ջրին արժանանալուս համար միլիոն փառք տալուց յետոյ, ինձ թոյլ եմ տալիս մի բանաստեղծական չափազանցութիւն. «Աստուած ջան, թող գոնէ մի փոքրիկ նախիր յայտնուի նախրի Փողանում»...

Աղօթքս աւարտուելուն պէս, հարեւան փողոցի ծայրից յայտնւում են մի պատանի ու մի կով: Կովը, հակառակ իր չափութեանը մի առաջ է թեթեւ-թնթեւ եւ արագ, փին ու պարարտութեանը, քայլում է թեթեւ-թնթեւ եւ արագ, այնպէս, որ նախրապան պատանին, որի ձեռքին ոչ թէ ճիպոտ չափութեանը մի հաստ ու երկար փայտ, ստիպուած է գրեթէ վազել: Մեր հիացմունքի ճիշերից շուարած, կովը մի պահ կանգ է առնում, թոյլ տալով իրեն ոչ միայն զննել, այլեւ փաղաքչել: Յետոյ մէկէն պոկւում է տեղից եւ արագ-արագ մտնում կից փողոցը:

Կով չէր, գեղեցկութիւն էր, մուգ կապոյտ ու սպիտակ խոր խալերով, փայլուն մորթով, հսկայ, ժիր ու կայտառ: Ա՛յ շոր խալերով, փայլուն մորթով, հսկայ, ժիր ու կայտառ: Ա՛յ թէ ինչպիսին են եղել նախրի Փողանի չորքոտանի անցորդները:

Տէ՛ր Ամենակալ, մէկ էլ ե՞րբ կը տեսնեմ այս նուիրական փայրերը:

Վանում հայի խօսքն անմիջապէս հասնում է Արարչին: Եւ նա, որ եօթանասունվեց տարի մեր ձայնը չի լսել, այնպէս է տնօրինում էր, որ, մէկ ժամ էլ չանցած, դէպի Դատվան ճանապարհին, մեր աւտոբուսն անցնում է Արարքով...

Այս անգամ ես նկատում եմ, որ Արարքի ու Կլոր Դարի հրապարակներից աստղաձեւ սկիզբ են առնում հինգ փողոցներ: Է՛, Փարի'զ, Փարի'զ, դու ընդամէնը մէկ Աստղի հրապարակ ունես: Ո՞վ գիտէ՝ Վանում քանի՞ այդպիսի հրապարակներ են եղել... Մի՞թէ իզուր են ասել. «Վա՛ն, Անգլիա՛, Ամերիկա՛, ապա՝ հըմէն աշխարհ»: Ֆրանսիան իսկի չեն էլ յիշել...

Կարծես ի լրումն իմ մտորումների, Ժիրայր Ասլանեանը սկսում է օրուայ առաջին ուրախ էջը.

— Վանեցի վարժապետը մտնում է դասարան: Երեխանե՛ր, ասում է, այսօրուանից մենք անցնելու ենք համաշխարհային պատմութիւն: Այդ առարկայի համար մեզ տրուած է հարիւր ժամ: Այդ հարիւր ժամից ութսունը մենք կը յատկացնենք Վանի պատմութեան: Եթէ չբաւարարեց, մնացած քսան ժամն էլ Վանի պատմութեան կը նուիրենք...

Վանի երրորդ օրուայ արեւը մեզ բարի լոյս է աւետում, երբ մենք ծովափնեայ խճուղով սլանում ենք դէպի հարաւ: Ի՞նչ երանութիւն, այսօր մինչեւ երեկոյ մեր ծովի հետ ենք լինելու: Ծովական օր ո՛չ միայն «Ծովի կարօտ» գրքի հեղինակիս համար:

Տրամադրող է ասֆալտապատ խճուղին: Նրա մէջտեղով, եղեւնիներով զարդարուն հողաշերտի վրայ, ճգլում է ճայի թեւերով վերջացող էլեկտրասիւների շարքը: Քաղաքի սահմաններից դուրս գալուց յետոյ էլ երկար ժամանակ եղեւնիների շուրջպարն ուղեկցում է մեզ:

Հորիզոնին իր ամբողջ վեհութեամբ միանգամից յայտնւում է Արտոս լեռը: Այս տարուայ առաջին ձիւները հասցըել են նստել գագաթի յաւերժական ձիւներին, մինչդեռ լանջերը կանաչ են, ինչպէս միշտ: Փառահեղ Արտոսը, ինքնըստինքեան հասկանալի է, մեզ ողջունում է Հայկական Տաւրոսի բոլոր լեռների անունից: Աստուա՛ծ իմ, այս լերան թիկունքում եւ մեր չորսբոլոր ինչքա՛ն յիշատակներ կան, որոնց այցելելու իրաւունք այս պահին մենք ունենք, բայց... ժամանակ չկայ: Յետոյ, երբ ժամանակ լինի, իրաւունքը չի լինի: Ե՞րբ պիտի մեր ժամանակն ու իրաւունքը համատեղուեն...

Զեմ յիշում, թէ ինչ անուն էր գրուած գիւղի սահմանանշանին: Զեմ էլ ուղում յիշել: Այդ գիւղը մեզ համար Ծւստան էր, երբեմնի գիւղաբաղաբ:

Հաւատա՞նք մեր աշքերին. մեր ձախ կողմում պտտւում
է Արտամետը՝ իր նշանաւոր խնճորի այգիներով եւ, բանից
պարզւում է, նաեւ քաղաքավայել շինութիւններով։ Ոչ միայն
հոգատար, այլեւ բարձրածաշակ է եղել մեր քաջ Արտաշէսը՝
Սաթենիկի համար կառուցելով մի այսպիսի դրախտավայել ա-
մուռանոցային քաղաք...

Այս վայրերով մեզ վայել է սուրալ: Նրաշղարչ մանու-
շակագոյնով օծուն այս հրաշք հովհաններով, զմրուխտ լեռ-
նալանջերին թիկն տուած բարդիաղոր գիւղերով, մեր նկարիչ-
ների գլուխգործոց ընանկարները երբեմն յիշեցնող, երբեմն էլ
մոռացնել տուող այս հեքիաթային վայրերով պէտք է քայլել
միայն: Քայլել, ինչպէս քայլում էր երկրի մեծ կենսագիր Գա-
րեգին Սրուանձտեանցը, դիտելով, զննելով, ընկալելով, վա-
յելելով մարմնացեալ հինգհազարամեայ պատմութեան բիւրաւոր
յիշատակները:

... Ո՞վ էր, ո՞ր երջանիկն էր, որ յանկարծ նայեց աչ եւ
առաջինն աղաղակեց.

— Աղթամարը . . .

Այն կէտում, որն ամենամօտիկն է կղզուն, կայ մի փոքրիկ նաւահանգիստ։ Այստեղ մեր աւտորուսը կանգ է առնում, եւ մենք բառացիօրէն քարանում ենք ծովափին։ Ուղիղ մեր դիմաց, ամենաշատը չորս կիլոմետրի վրայ, արքայօրէն հպարտ, վեհու սքանչելի, Վասպուրականի արեւի ամբողջ ուժով լուսաւորուած ու ջերմացած, իր 31 զաւակների վերադարձով առաւել պայծառացած, մեզ է ներկայանում Աղթամարը։ Սպասի՛ր, մեր սիրելի՛, այսքան տարի սպասել ես, մէկ-երկու ժամ էլ համբերիր, մինչեւ որ գնանք Բզնունեաց աշխարհն էլ ողջունենք ու գանք։

գանք: ի՞նչ մեծ ես, երկիր, ի՞նչ մեծ ես, թզնունեաց ծով: Առափնեայ խճուղով գնում ենք ու գնում՝ շարունակ ապշելով Արարչի ճաշակով ու առատաշնորհութեամբ, ողջունելով եւ օրհնելով հարազատ արեւը, երկինքը, ծովն ու հողը:

Դատվանը մեզ ընդունեց քաղաքավայել սա չէք ի կանութներով, կիրակնօրեայ բազմամարդ մայթերով։ Հոծ բազմութիւն կար խճուղուց երեւացող մզկիթի բակում։

բազմութիւն կար խռովոյ և Հակայական նաւահանգստում կատարեալ հասդրութիւնը միայն զարմանք, այլեւ հպարտութիւն պատճառեց ափին կառանուած վիթխարի շոգենաւը, որ կարող է պատիւ բերել

ծովերից ամենամեծերին էլ: Նրանով ոչ միայն ուղեւորներ, այլև գնացքի ծանրաբեռ վագոններ են փոխադրւում Վան: Իսկ Վանն այստեղից վաթսունհինգ կիլոմետրի վրայ է, ծովի հանդիպակաց՝ արեւելեան ափին, Դատվանի հետ գրաւելով միեւնոյն հորիզոնականը:

Պատահմունք չէ, որ մենք ծովի կարօտ ժողովուրդ ենք: Ունեցածի՝ կարօտն է դա:

... Դատվանի շոգենաւը տեսնելուց յետոյ, Ալիի ճապոնական զրոսանաւակն աւելի անշուք ու նեղիկ է թւում: Բայց դա մեզ համար աշխարհի ամենափառաւոր նաւն է. չէ՞ որ նա մեզ տանում է Աղթամար: Բարձրահասակ, նիհարաւուն, լուրջ ու հաճոյակատար նաւապետ Ալին չի հակառակում, եւ նաւի վրայ ծածանուում է մի ուրիշ դրօշ՝ «Վասպուրական» Հայրենակցական Միութեան կապոյտ մետաքսէ դրօշը՝ Վասպուրականի Արծուի ոսկեզօծ պատկերով:

Ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ բարձրանում է Ժորես Մկըրտչեանի բոռւնցքուող ձեռքը, եւ կապտակոհակ ջրերի վրայ հընչում է ամենախորհրդանշական բառը՝ «Միացում»:

Աղթամարն է գալիս մեզ ընդառաջ, թէ՞ մենք ենք շտապում հասնել նրան:

Արդէն տարբերակւում են Սուրբ Խաչի քարերի երանգները:

Ալին սիրով համաձայնուեց իմ խնդրանքին՝ նախքան նաւահանգիստ մտնելը կղզու շուրջ պատուոյ պտոյտ կատարել: Ոչ միայն համաձայնեց, այլև հարցրեց.

— Կղզու ափերից նաւակն ի՞նչ հեռաւորութեան վրայ պահել:

Կղզին սկսում է դանդաղ պտտուել ժամացոյցի սլաքի հակառակ ուղղութեամբ: Տաճարն անցնում է բարձրաբերձ ժայռերի յետեւ: Հեռուից անհնար էր պատկերացնել, որ կղզու ժայռազանգութեամբ կարող է այսքան, մի պատկառելի լեռան չափ, բարձր լինել: Պղնձակոփ ժայռերը հողմահար են, արեւակէզ, ինչպէս Սեւանայ կղզու ժայռերը, միայն թէ՝ անհամեմատ բարձր ու վիթխարի: Ալիի սուլոցի վրայ, ժայռերի ծերպերից օդ են նետում հազարաւոր աղաւնիներ՝ կղզու արդար ժառանգորդները:

Զուր չէ, որ Թովմա Արծրունին այս կղզին անուանում է քաղաք: Նոյնիսկ իր ներկայ դրութեամբ, երբ պատմիչի տեսած մեծ պարիսպն ու նաւահանգիստը ջրամոյն են, կղզին դարձեալ աչքի է ընկնում ընդարձակութեամբ, տեղանքի բազմազանութեամբ, պահպանած լինելով քաղաք-ամրոցի համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները: Ներկայումս կղզին յարմարեցուած

է հովեկների եւ զբօսաշրջիկների պէտքերին։ Նաւամատոյցի հակառակ ափին իրար կողքի բարձրանում են քարէ աղբիւրներ՝ լողից յետոյ ջրի աղից մաքրուելու համար։

Նաւակը վարում է Ալիի օգնականը, իսկ Ալին ստանձնել է չսկուրսավարի պարտականութիւն։

— Վանայ լճի երկարութիւնն է հարիւր քսանհինգ կիլոմետր, լայնութիւնը՝ մինչեւ վաթսունհինգ կիլոմետր, խորութիւնը՝ մինչեւ վեց հարիւր մետր։

— Վեց հարի՞ւր, — ճշալով զարմանում եւ ուրախանում ենք մենք։

— Ինչո՞ւ զարմացաք, վեց հարի՞ւր մետր։

Ալին ի՞նչ իմանայ, որ Հայկական Հանրագիտարանում «համեստօրէն» գրել են 145։ Նա մեր զարմանքն ընկալում է իւրովի եւ էքսկուրսավարի պարտականութիւնը վայր դնում։

Պոռթկում է երգը.

Ծիծաղախիտ Վանայ ծովի

Փոքրիկ գիւղից առափնեայ…

— Թարգմանի՛ր, — Դանիէլ Գասպարեանը եւ Ռուբէն Միրոյեանը, մի պահ երգելը թողած, ձայնում են Սիանոսեանին, որն Ալիի հետ զրոյցի մէջ է։ Ալին ժպտալով լսում է թարգմանութիւնը, ապա «ուղղում»։

— Լոյսը հանգցրել է աղջկայ հայրը, որովհետեւ տղան աղքատ էր…

Հասնում ենք նաւահանգիստ։

Խումբը բարձրանում է կղզու աստիճաններով։ Ես որոշում եմ կղզի ոտք դնել՝ Աղթամարի աւազանում վերամկրտուած։ Ուստի, ժամանակ չկորցնելով, հանում ու նետում եմ ծով։ Ծովից դուրս եմ գալիս հոգով ու մարմնով վերածնուած, եւս մի բաղձանքի հասած, աշխարհը տեսնելով նորովի… Յետոյ (եւ ցայսօր) ինձ հարցնում են։

— Զուրը շատ սառը չէ՞ր։

Միամի՛տ հարց. Վանայ ծովը մայրական գիրկ է…

Սուրբ Խաչ տաճար, եօթը սարի յետեւից եկած այս ուխտաւորներդ խենթե՛ր են։ Կին թէ տղամարդ՝ բարձրացել, մոմեր են վառում եօթանասունվեց տարի պատարագ չտեսած սուրբ նեղանի՛դ վրայ անգամ… Այս հարիւրաւոր մոմերը եւ պալանպալան ծխացող այս խունկը ընդունիր նաեւ եօթը սարի յետեպալան մնացածների անունից։ Կենդանացի՛ր, պայծառացի՛ր եւ ների՛ր, որ ընդամենը 31 ենք։

Հայրիկ, Հայրիկ, ո՞ո հայրենիք՝

Վասպուրական մեր աշխարհ…

Վարագղատ Յարութիւնեանն է երգում. Վազգէն Վեհափառը նրան յանձնարարել է Աղթամարի տաճարում այդ երգը երգել, ձայնագրել, բերել իրեն:

Ես էլ իմ հոգու թելագրանքով «Հայր Մեր» եմ ասում բարձրածայն, թէպետ գիտեմ, որ Տէրունական աղօթքը եկեղեցում բարձր ձայնով ասել արտօնուած է միայն հոգեւորականներին: Բայց ինչքա՞ն սպասենք, որ Աղթամարում հոգեւորական յայտնուի: Ահա ես երգում եմ կոմիտասեան «Տէր Ողորմեա»ն, եւ արդէն վստահ կարելի է յիշատակել, թէ 1991 թուականի Նոյեմբեր 10-ին Աղթամարի Ս. Խաչ տաճարում երեկոյեան ժամերգութիւն եղաւ...

Վերջապէ՞ս, ոչ թէ որեւէ լուսանկարում կամ, թէկուզ, էկրանի վրայ, այլ իրե՞նց տեղում ես տեսնում եմ աշխարհահոչակ բարձրաքանդակները: Ի՞նչ «տեսնել», աչքերով կանում եմ՝ զմայլուա'ծ, ապշահա'ր: Մի՞թէ մարդկային ձեռքն ընդունակ է բնութեան հետ մրցել. այս խաղողի ողկոյզներն, օրինակ, պակաս բնական չեն, քան որեւէ ողկոյզ որեւէ տեղ աշխարհում: Նոյ Նահապետի ժամանակներից սկսած, խաղողն ամենաշատը մի քանի ամսուայ կեանք ունի, մինչդեռ ճարտարապետ, նկարիչ ու քանդակագործ Մանուէլի ժամանակուանից մինչեւ այսօր, ահա ուղիղ 1070 տարի, այս ողկոյզները կա'ն: Անշուշտ բանը միայն երկարամնացութեամբ չի վերջանում: Մանուէլի խաղողի ողկոյզները թփից քաղուած չեն, նրանք շարունակում են սնուել հողից, ջերմութիւն եւ լոյս առնել հայրենի արեւից, մաքրուել հայրենի անձրեւներով: Շարունակում են քաղցրանալ արուեստի, բարձրագոյն արուեստի քաղցրութեամբ:

Քաղցրիկ ու անուշիկ են Ս. Խաչի բոլոր քարերը: Նրանց թարմութիւնն ու զուարթութիւնը զարմանահրաշ են: Կարծես թէ երէկ է նրանցից հեռացել Մանուէլի հանճարեղ ձեռքը: Այս քարերի վրայ խայտում է մի ամբողջ քաղաքակրթութիւն՝ Հին եւ Նոր Կտակարանների ու Հայոց Պատմութեան դրուագներով, մի ամբողջ բնութիւն՝ բուսական ու կենդանական աշխարհի պատկերներով, մարդու կոփւը գաղանների հետ, մարդու աշխատանքն ու յաղթութիւնը, որ խորհրդանշուած են ուրախ հնանով... Այո՛, ապրող, չնչող ու յարատեւող մի ամբողջ քաղաքակրթութիւն՝ սրտամօտ ու հարազատ շարժուձեւերի մէջ:

Ս. Խաչը մարդու մերձեցումն է կատարելութեանը, տիեզերքի ներդաշնակութեանը:

... Այս ի՞նչ տիսրութիւն է ծովանում իմ մէջ: Ահա, տաճարը շրջանցել ու վերագառնում է Դանիէլ Գասպարեանը: Մըտախոհ է, ինքնասոյց: Տպաւորութիւններ ենք փոխանակում ու

երկուստեք առաւել ամպում. ինչքան էլ ծանր լինի, մօտենում
է հրաժեշտի ժամը:

Բոլորս հաւաքում ենք տաճարի բակում: Այգու քարաշէն
պատը դառնում է սեղան: Բացւում են կղզու անունը կրող,
մուրազով բերուած տասնեակ շշերը: Արարատեան խաղողի մե-
ռոնով մենք այսօր պիտի քեզ օծենք, Աղթամա՛ր...

Երեւանում վաղուց ստորագրել, կնքել էի Վարազդատ Յա-
րութիւնեանի անդամատոմսը, բայց չի յանձնում. ուզում էի
նրան անակնկալ մատուցել: Եւ ահա, որպէս «Վասպուրական»
Հայրենակցական Միութեան նախագահ, ես մեր Միութեան թիւ
1 անդամատոմսը հանդիսաւորաբար յանձնում եմ Վանում ծըն-
ւած եւ Վան վերադարձած պրոֆեսորին՝ մեր Միութեան պատ-
ւառոր նախագահին: Թնդում են ծափերը: Բախչինեանն ու Աս-
լանեանը խօսք են ասում: Ռաֆիկ Յովհաննիսեանը շնորհաւո-
րում է երգով.

Զայն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լոռում ես...

Րաֆֆու բանաստեղծութիւնն Աղթամար է վերադառնում՝
այստեղ ծնուելուց 134 տարի յետոյ, դարձած անմահ ազգային
երգ...

Նաւակի վրայից ես կղզու անունը կրող չբացուած մի շիշ
նետեցի ծով.

— Սրանով ենք մենք մեր վիշտը մեղմում, դո՛ւ էլ նոյնն
արա, Վանա՛յ ծով...

Նաւակը լի էր տիրութեամբ: Բոլոր նայուածքները գամուած
էին հեռուում մութի մէջ սուզուող, բաժանման վշտից կուչ եկած
հազարամեայ տաճարին: Այն եմ յիշում, որ ես բղաւում էի.

— Ների՛ր մեզ, Աղթամա՛ր, եթէ կարելի է մեզ ներել...

Արցունքները խեղդում էին մեզ: Մենք նմանում էինք յու-
ղարկաւորութիւնից վերադարձողների:

Հազիւ էինք ափ դուրս եկել, երբ թափուեց անձրեւը: Երկըն-
քի սիրտն էլ չդիմացաւ:

... Լուսացաւ Վանի չորրորդ առաւօտը: Լուսացաւ կնոջս՝
իրեն, ինձ ու աշխարհին ուղղուած այրող հարցով.

— Մենք ի՞նչ խղճով թողեցինք Աղթամարը...

Նախաճաշի սեղանի շուրջ այդ հարցն էին տալիս ամէնքն
ամէնքին:

— Ոնց որ մի որբի թողնես մութ անտառում ու գնաս, —
Լեւոն Յովհաննեանի աշքերն էլ, ձայնն էլ մի տեսակ ուրիշ են:

Միշտ հաւասարակշուած այս մարդն էլ չի հանգստանում:

«Մաղիկներ, ծաղիկներ» երգի հեղինակ Յասմիկ Մանա-
սերեանը ինչ-որ բան ուզում է ասել, բայց այնպէս էլ յուզումը

յաղթահարել ու արտայայտուել չի կարողանում։ Հայաստանի հեռուստատեսութեան խօսնակ Յասմիկ Թումաղեանը մնում, մնում եւ քրոջը՝ Լուսիկին, ասում է.

— Մե՛ղք էր… Մե՛ղք էր, մե՛ղք…

Արծրուն Շահինեանը հազիւ կարողանում է հեգել.

— Երկինքն էլ լաց եղաւ…

Ճարտարապետ Վարդան Հիւսեանը մտքով դեռ այնտեղ է՝ կղզու վրայ, շուրջը ծաւալուող խօսակցութիւններին անհաղորդ։ Նրան չի հասնում իր կողքը նստած Կարապետ Քանքանեանի ի խորոց սրտի ափսոսանքը.

— Կղզում շատ քիչ մնացինք, շատ քիչ…

Միշտ ժամանեա, բարի, բոլորի հանդէպ հոգատար Յակոբ Սահակեանն այսօր մոայլ է, մտամոլոր.

— Ամբողջ գիշեր աչքիցս չի հեռացել էն վերջին պահը, որ նա մնաց մենակ… Մէն ու մենակ…

Պա՛րզ է, թէ խօսքն ում է վերաբերում։

Ես խորհում եմ այն մասին, որ հազար տարի առաջ Վասպուրականի իշխանները յատուկ հրամաններով Աղթամարի Ս. Խաչի պայծառութեան համար նուիրաբերում էին քաղաքներ, գիւղեր, ագարակներ… Թովմա Արծրունին հաւատացած է, թէ Հայոց իշխանների հրամանները վէմի նման հաստատուն են, եւ ով որ ջանայ դրանք խախտել-խափանել, «Աստուծոյ հրամանով չի ժառանգի իր աթոռն ու թագաւորութիւնը»։ Մե՛նք էլ հաւատանք եւ յուսանք։

Կէսօրին ամբողջ խմբով դարձեալ աւտոբուսի մէջ ենք, այս անգամ՝ իրերով… Հրաժեշտի ձեռքսեղմումներ, եւ Խաչփողանը դառնում է Սղկէ պողոտայ ու մեզ դուրս հանում դէպի Արճէշ-Կարս տանող խճուղին։

Ցտեսութի՛ւն, Վա՛ն։

Մեր տիսրութիւնը ցրում է նորին յաւերժութիւն Վանայ ծովը։ Նա մեր ձախակողմից գալիս է մեզ հետ։ Լցուած է լոյսով, իրեն եւ միայն իրեն յատուկ կապոյտ յակինթներով։ Բնաւուրախ չէ, բայց ուրախ է ձեւանում, որպէսզի մենք հոգով արիանանք։

Լուռ ենք։ Ո՛չ պրոֆեսորն է երգում, ո՛չ էլ նորան, Մարգարիտը կամ Օֆելիա Շուշանեանը։ Լուռ կծկում են կիլոմետրերը։ Բոլորս անյագուրդ դիտում ենք ծովը։ Դաժան լոռութիւնը ցրելու նպատակով, Սիանոսեանը պատմում է, թէ ինչպէս Միրոյեանի հետ մի քանի հոգով գնացին Զանիկ, գտան Ռուբիկի հայրական տունը, տեղացիների հետ զրոյց արին, իսկ այսօր վաղ առաւօտեան Դանիէլ, Գասպարեանն է գնացել թաղ (Շա-

տախ), իր պապենական գիւղը: Յետոյ Ռաֆիկ Յովհաննիսեանն է պատմում, թէ ինչպէս գնաց Մարմետ՝ իր հայրական գիւղը, որտեղ գտնելու բան չէր մնացել... Գնում ենք՝ բեռնուած թանկագին յուշերով:

Արճէշի տակ դադար ենք առնում նոյն այն տեղում, որտեղ Նոյեմբերի 7-ի ուշ երեկոյեան առաջին անգամ հանդիպեցինք ծովին: Մի քանի տղամարդիկ թափուեցինք ծովը, որն իրօք ծիծաղախիտ էր: Եւ յանկարծ տեղի ունեցաւ մի բան, որ ոչ ոք նախատեսել չէր կարող: Էլմիրան ծով մտաւ շորերով եւ սկսեց... պարել: Մենք չէինք հասցրել զարմանալ ու հիանալ, երբ շորերով իրեն ջուրը նետեց ակաղեմիայի գիտաշխատող Ալլա Սահակեանը: Ակսուեց մի չտեսնուած ու չսուած շուրջպար Վանայ ծովի մէջ, պաղպաջուն, բայց մեր սրտերով ջերմացած ջրերի վրայ...

Ժորես Մկրտչեանն Արճէշից հող վերցրեց՝ փառաբանուած զօրավար Նուէր Սաֆարեանի գերեզմանին շաղ տալու համար:

Այս անգամ ցերեկով անցանք Խորասանն ու Սարիղամիչը: Յետոյ, ինչ-որ կամըջով անցանք, եւ Վարազդատ Յարութիւնեանը ձայն տուեց.

— Նայեցէ՞ք, Բենդիմահու գետն է... Մենք այս ճանապարհով գաղթեցինք...

Սպասում էի այս սարսափելի գետի երեւալուն: Այն օրւանից, ինչ կարդացել եմ Գուրգէն Մահարու «Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն»ը, այս գետի անունն ինձ յուշում է ահ ու երկիւղ: Յաճախ եմ վերյիշել. «Մայրը գետ շպրտեց իր երախային եւ թեթեւացած առաջ վազեց: Գնում է մայրը եւ ծիծաղում է. գնում է մայրը եւ նորից է ծիծաղում, գնում է մայրը ու խելագարուում է»:

Ես նայում եմ ինձ համար ամենասարսափելի գետի կողմը: Սովորական մի գետ է, գրո՞ղը տանի...

... Կարսում բացուեց Երկրի եօթերորդ առաւօտը:

Վերջին անգամ ճաշակեցինք շարմաղ ալիւրով թխուած կարսի հացը: Վերջին անգամ նայեցինք կարուց բերդին: Եւ, երբ արդէն կայարանի ճանապարհին էինք, Սվետլանա Սահակեանը նկատեց երեք խաչերով զարդանախչուած մի գորգ՝ մօտիկ տներից մէկի բակում: Արբոց Առաքելոց եկեղեցու խաչը չկար, որպէսզի մեզ օրհնէր ու ճանապարհէր, դա արեցին գործի խաչերը...

... Մթնշաղին կարսը մնում է հեռուում:

Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1991 թ.

Կարս-Վան-Երեւան